G‘AZNAVIYLAR DAVLATIDA HARBIY-MA’MURIY BOSHQARUV VA SIYOSIY HOKIMIYATNING MUSTAHKAMLANISHI. SULTON HOKIMIYATI, QO‘SHIN TUZILISHI, SAROY AMALDORLARI VA DAVLATNING HUDUDIY BOSHQARUVINI O‘RGANISH.

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Abduraxmonova Gulsevar O‘tkir qizi

+93 335 57 04

abduraxmonovagulsevar40@gmail.com

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Niyozova Sevara Saydulla qizi

dovudbekumirov937@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada G‘aznaviylar davlatida harbiy-ma’muriy boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishi, sulton hokimiyatining mustahkamlanishi hamda davlat apparatining faoliyati tahlil qilinadi. Unda qo‘shin tuzilishi, harbiy rahbarlarning siyosiy mavqei, vazirlik va devonlar faoliyati, moliyaviy boshqaruv hamda hududiy hokimiyatning davlat tizimidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, turkiy harbiy an’analar va fors-islomiy ma’muriy tajribaning o‘zaro ta’siri, sulolaviy kurashlar va mintaqaviy raqobatning davlat taraqqiyotiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. G‘aznaviylar tarixiga oid yozma manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida davlat boshqaruvining o‘ziga xos jihatlari hamda uning O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: G‘aznaviylar davlati, davlatchilik tarixi, sulton hokimiyati, harbiy-ma’muriy boshqaruv, vazirlik instituti, devon tizimi.

G‘aznaviylar davlatida harbiy-ma’muriy boshqaruv va siyosiy hokimiyatning mustahkamlanishi O‘rta Osiyo hamda unga tutash hududlar davlatchiligi tarixining muhim sahifalaridan biridir. X asr oxiri va XI asrda siyosiy maydonga chiqqan G‘aznaviylar sulolasi Xuroson, Afg‘oniston, Movarounnahrga tutash hududlar hamda Shimoliy

Hindistonning ayrim qismlarida o‘z ta’sirini kuchaytirgan. Ushbu davlatning yuksalishi harbiy kuchning to‘g‘ri tashkil etilishi, markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi, ma’muriy idoralar faoliyati va iqtisodiy resurslarning boshqarilishi bilan chambarchas bog‘liq edi. G‘aznaviylar tajribasi o‘rta asrlarda davlat qudratini ta’minlashda harbiy tashkilot bilan fuqaroviy boshqaruvning o‘zaro uyg‘unligi qanday ahamiyat kasb etganini ko‘rsatadi. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, davlat tarixini o‘rganishda faqat hukmdorlarning harbiy yurishlari va hududiy g‘alabalarini bayon qilish bilan cheklanib qolmaslik lozim. Siyosiy hokimiyatning qanday shakllangani, qo‘shin davlat boshqaruvida qanday o‘rin tutgani, moliyaviy resurslar qanday safarbar etilgani, saroy amaldorlari qanday vazifalarni bajargani va mahalliy hududlar qay tarzda idora qilinganini tahlil qilish ham muhimdir. G‘aznaviylar davlatida ushbu jarayonlar o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan. Harbiy muvaffaqiyatlar davlat hududini kengaytirgan bo‘lsa, ma’muriy boshqaruv va moliyaviy tizim zabt etilgan hududlardan daromad olish, siyosiy nazoratni ta’minlash va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga xizmat qilgan. Shu bilan birga, katta hududlarni boshqarish, qo‘shinni muntazam ta’minlash va turli siyosiy guruhlar manfaatlarini muvofiqlashtirish davlat oldida murakkab vazifalarni yuzaga keltirgan. G‘aznaviylar davlatining shakllanishi Somoniylar davlatidagi siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. IX–X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda hukmronlik qilgan Somoniylar davlatida turkiy harbiy qullar va qo‘mondonlarning mavqei ortib borgan. Ular saroy va qo‘shin xizmatida yuqori lavozimlarga ko‘tarilib, ayrim hududlarda siyosiy hokimiyatni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lganlar. Ana shunday tarixiy sharoitda Alptegin va uning izdoshlari G‘azna atrofida mustaqil siyosiy tayanch shakllantirdilar. Keyinchalik Sabuktegin davrida ushbu siyosiy markazning mavqei kuchayib, G‘aznaviylar davlatining mustahkam poydevori yaratildi.

Sabuktegin 977-yildan boshlab G‘azna hukmdori sifatida o‘z hokimiyatini mustahkamlashga kirishdi. U harbiy kuchni birlashtirish, qo‘shni hududlardagi siyosiy raqiblar bilan munosabatlarni tartibga solish va davlatning hududiy asoslarini kengaytirishga e’tibor qaratdi. Sabuktegin hukmronligi davrida G‘azna nafaqat harbiy markaz, balki keyingi siyosiy kengayish uchun muhim tayanchga aylandi. Uning faoliyati

G‘aznaviylar davlatining shakllanishida sulolaviy hokimiyat, harbiy sadoqat va hududiy nazoratning o‘zaro bog‘liqligini namoyon etadi.

G‘aznaviylar davlatining eng yuksak taraqqiyot davri Sulton Mahmud hukmronligi bilan bog‘liq. Mahmud 998-yilda hokimiyatni egallab, 1030-yilgacha davlatni boshqardi. Uning davrida G‘aznaviylar Xuroson va Afg‘onistondagi mavqeini mustahkamlab, Hindiston yo‘nalishida ko‘plab harbiy yurishlar olib bordilar. Bu yurishlar davlatning siyosiy nufuzini oshirish, iqtisodiy resurslarni qo‘lga kiritish va harbiy qo‘shin faoliyatini ta’minlashda muhim rol o‘ynadi. Mahmudning hukmronligi davrida sulton hokimiyati kuchayib, davlat boshqaruvi markazlashgan monarxiya xususiyatlarini namoyon etdi.[1]

Sulton Mahmudning siyosiy muvaffaqiyatlari faqat harbiy g‘alabalarga asoslanmagan. U markaziy hokimiyatni qo‘llab-quvvatlovchi ma’muriy apparatni rivojlantirishga, saroy xizmatini tashkil etishga va davlat daromadlarini nazorat qilishga ham e’tibor qaratgan. Sultonning oliy hokimiyati harbiy qo‘shin, moliyaviy resurslar va mansabdorlar tizimi orqali amalga oshirilgan. Hukmdor muhim lavozimlarga ishonchli kishilarni tayinlab, viloyatlardagi siyosiy jarayonlar ustidan nazorat o‘rnatishga intilgan. Shu bilan birga, davlatning samarali ishlashi tajribali vazirlar, kotiblar va moliyaviy idoralar faoliyatiga ham bog‘liq bo‘lgan.[2]

G‘aznaviylar davlatida oliy siyosiy hokimiyat sulton qo‘lida mujassamlashgan. Sulton davlatning bosh hukmdori, qo‘shinlarning oliy rahbari, tashqi siyosatni belgilovchi va muhim ma’muriy qarorlarni qabul qiluvchi shaxs hisoblangan. Uning hokimiyati sulolaviy meros, harbiy qudrat, diniy-siyosiy qonuniylik va iqtisodiy resurslarni nazorat qilish bilan mustahkamlangan. Sulton o‘z nomidan farmonlar chiqarish, mansabdorlarni tayinlash, harbiy yurishlarni tashkil etish va davlat hududlarida tartibni saqlash vakolatlariga ega bo‘lgan. Biroq keng hududli davlatni faqat hukmdorning shaxsiy faoliyati bilan boshqarish mumkin emas edi. Shu sababli G‘aznaviylar markaziy boshqaruvni amalga oshirishda rivojlangan ma’muriy an’analarga va tajribali amaldorlarga

[1] Bosworth, C. E. “The Early Ghaznavids.” In: *The Cambridge History of Iran.* Vol. 6.
[2] — Cambridge: Cambridge University Press, 1975. — P. 162–197.

tayanganlar. G‘aznaviylar sulolasining turkiy kelib chiqishi va davlat boshqaruvida fors-islomiy ma’muriy an’analarning muhim o‘rin egallashi ushbu davlatning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Harbiy kuchning asosiy qismini turkiy askarlar va harbiy guruhlar tashkil etgan bo‘lsa, kundalik ma’muriy ishlar, moliyaviy boshqaruv va rasmiy yozishmalarni yuritishda forsiy ma’muriy tajribaga ega amaldorlar katta rol o‘ynaganlar. Bunday o‘zaro ta’sir davlatning siyosiy va ma’muriy tizimida turli an’analarning uyg‘unlashuviga olib kelgan. Natijada G‘aznaviylar davlati turkiy harbiy-siyosiy tayanch bilan fors-islomiy davlat boshqaruvi tajribasi birlashgan siyosiy tuzilma sifatida rivojlangan.

Markaziy boshqaruv tizimining muhim bo‘g‘inlaridan biri vazirlik instituti edi. Vazir sultonning eng muhim maslahatchilaridan biri bo‘lib, davlat ishlarini muvofiqlashtirish, ma’muriy idoralar faoliyatini nazorat qilish, moliyaviy masalalarni hal etish va saroy siyosatini amalga oshirishda ishtirok etgan. Vazirning vakolatlari hukmdorning ishonchi va siyosiy vaziyatga qarab o‘zgarib turgan. Tajribali vazirlar davlat daromadlarini boshqarish, mansabdorlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solish va markaziy hokimiyat qarorlarining bajarilishini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etganlar. G‘aznaviylar tarixida Abu Nasr Mishkon va Hasan Maymandiy kabi davlat arboblari ma’muriy boshqaruv hamda saroy siyosatida muhim o‘rin tutganlar. Abu Nasr Mishkon davlat devonida kotiblik faoliyati bilan tanilgan bo‘lib, uning tarixiy ahamiyati saroy yozishmalari va davlat ishlarini hujjatlashtirish an’analari bilan bog‘liq. Hasan Maymandiy esa Mahmud va Mas’ud davrlarida vazirlik lavozimida faoliyat yuritgan yirik siyosiy arboblardan biri edi. Ularning faoliyati G‘aznaviylar davlatida shaxsiy siyosiy nufuz bilan ma’muriy tajriba bir-birini to‘ldirganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, saroydagi ta’sir uchun kurashlar ayrim amaldorlarning mavqeini kuchaytirgan yoki zaiflashtirgan.[3] Devonlar davlat boshqaruvining kundalik faoliyatini amalga oshirishda muhim rol o‘ynagan. Moliyaviy ishlar, davlat daromadlarini hisobga olish, soliqlarni yig‘ish, harbiy xarajatlarni qoplash va rasmiy yozishmalarni yuritish maxsus idoralar faoliyati orqali amalga

[3] 8. Bosworth, C. E. *The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967.
910. Bosworth, C. E. “Ghaznavids.” *Encyclopaedia Iranica.* — Elektron ilmiy

oshirilgan. Davlatning hududiy kengayishi ma’muriy hujjatlarning ko‘payishi va daromadlar ustidan muntazam nazorat o‘rnatish zaruratini yuzaga keltirgan. Devonlar orqali markaziy hokimiyat turli hududlardan ma’lumot olgan, buyruqlar yuborgan va davlat resurslarini taqsimlashga intilgan. Shu jihatdan ma’muriy apparat G‘aznaviylar siyosiy hokimiyatining tashkiliy asosini tashkil etgan.

Davlat daromadlarining shakllanishida dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik, boj yig‘imlari va turli soliq majburiyatlari muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.[4] Xuroson va Afg‘oniston hududlaridagi qishloq xo‘jaligi yerlari, shahar bozorlari hamda savdo yo‘llari davlatning iqtisodiy asoslarini tashkil etgan. Hindistonga amalga oshirilgan yurishlardan olingan o‘lja va boshqa resurslar ham sulton xazinasini to‘ldirishda muhim rol o‘ynagan. Biroq davlatning uzoq muddatli faoliyati faqat harbiy yurishlardan keladigan daromadlarga bog‘liq bo‘lib qolishi mumkin emas edi. Muntazam boshqaruv uchun soliqlarni yig‘ish, iqtisodiy faoliyatni nazorat qilish va davlat xarajatlarini rejalashtirish zarur bo‘lgan.

Moliyaviy boshqaruv harbiy tashkilotning faoliyati bilan bevosita bog‘liq edi. Qo‘shinlarni qurol-yarog‘, ot-ulov, oziq-ovqat va maosh bilan ta’minlash katta mablag‘ talab qilgan. Harbiy xarajatlarning muntazam qoplanishi davlatning jangovar salohiyatini saqlash uchun zarur bo‘lgan. Shu sababli moliyaviy idoralar bilan harbiy boshqaruv o‘rtasida uzviy aloqa mavjud edi. Davlat daromadlarining kamayishi yoki hududlardan tushumlarning kechikishi qo‘shin ta’minotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. Bu esa G‘aznaviylar davlatida iqtisodiy resurslar va siyosiy-harbiy qudrat o‘rtasidagi munosabatlarning naqadar muhim bo‘lganini ko‘rsatadi. G‘aznaviylar davlatining harbiy tashkiloti uning siyosiy qudratini ta’minlovchi asosiy omillardan biri edi. Qo‘shinning muhim qismini turkiy harbiy guruhlar, saroy gvardiyasi, otliq jangchilar va turli hududlardan jalb etilgan askarlar tashkil qilgan. Harbiy tuzilma davlatning siyosiy ehtiyojlari va yurishlar yo‘nalishiga qarab o‘zgarib turgan. Otliq qo‘shinlarning tezkorligi,

[4] . Frye, R. N. (ed.). *The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

harbiy intizom va qo‘mondonlarning tajribasi G‘aznaviylarning ko‘plab yurishlarida muhim rol o‘ynagan. Shu bilan birga, piyoda askarlar, qamal ishlariga jalb etilgan kuchlar va yordamchi xizmatlar ham harbiy yurishlarni amalga oshirishda zarur bo‘lgan. Qo‘shin tarkibidagi turli guruhlarning mavjudligi davlatga katta harbiy resurslarni safarbar etish imkonini bergan. Biroq turli kelib chiqishga va manfaatlarga ega harbiy guruhlarni yagona siyosiy maqsad atrofida birlashtirish doimiy e’tibor talab qilgan. Harbiy rahbarlarning sultonga sadoqati, maoshlarning o‘z vaqtida to‘lanishi va qo‘shin ta’minotining uzluksizligi davlat barqarorligi uchun muhim shartlardan edi. Agar markaziy hokimiyat ushbu vazifalarni bajara olmasa, harbiy guruhlar o‘rtasida raqobat kuchayishi va sultonning siyosiy mavqei zaiflashishi mumkin edi.

G‘aznaviylar harbiy boshqaruvida qo‘mondonlarning mavqei alohida ahamiyat kasb etgan. Harbiy rahbarlar qo‘shinlarni yurishlarga tayyorlash, hududlarni himoya qilish, zabt etilgan joylarda nazorat o‘rnatish va zarur hollarda mahalliy qo‘zg‘olonlarni bostirish kabi vazifalarni bajarganlar. Sultonning harbiy qo‘mondonlar ustidan nazorati markaziy hokimiyatning mustahkamligi uchun zarur edi. Shu sababli hukmdorlar o‘zlariga sodiq kishilarni muhim harbiy lavozimlarga tayinlashga intilganlar. Biroq qo‘shin ustidan katta ta’sirga ega bo‘lgan ayrim rahbarlarning siyosiy mavqei kuchayishi saroy ichidagi kuchlar nisbatiga ham ta’sir ko‘rsatgan.[5]

G‘aznaviylar davlatida saroy amaldorlari nafaqat ma’muriy vazifalarni bajarganlar, balki siyosiy qarorlar qabul qilinishiga ham ta’sir o‘tkazganlar. Saroyda vazirlar, kotiblar, moliyaviy idoralar rahbarlari, harbiy qo‘mondonlar va hukmdorning boshqa yaqin kishilari faoliyat yuritgan. Ularning har biri o‘z vakolati va siyosiy ta’sir doirasiga ega bo‘lgan. Saroy amaldorlari o‘rtasidagi hamkorlik davlat boshqaruvining samaradorligini oshirgan bo‘lsa, raqobat va manfaatlar to‘qnashuvi siyosiy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. Saroydagi siyosiy munosabatlar, ayniqsa, hukmdor almashinuvi davrlarida

[5] . Bosworth, C. E. *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay: The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040–1186*. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977.

keskinlashgan. Mahmud vafotidan keyin 1030-yilda taxt uchun Mas’ud va Muhammad o‘rtasida kurash yuzaga kelgan. Natijada Mas’ud hokimiyatni egallab, davlatni boshqara boshlagan. Ushbu voqealar G‘aznaviylar siyosiy tizimida sulolaviy meros masalasi va harbiy elitaning ta’siri katta bo‘lganini ko‘rsatadi. Taxt uchun kurashlar markaziy hokimiyatning barqarorligiga ta’sir ko‘rsatishi, amaldorlar va harbiy rahbarlarni turli siyosiy guruhlarga ajratishi mumkin edi. G‘aznaviylar davlatining hududiy boshqaruvi keng hududlarni nazorat qilish ehtiyojidan kelib chiqib shakllangan. Viloyatlar va yirik shaharlar markaziy hokimiyat tomonidan tayinlangan hokimlar yoki noiblar orqali boshqarilgan. Ular mahalliy tartibni saqlash, soliq tushumlarini ta’minlash, harbiy majburiyatlarni bajarish va sulton farmonlarini amalga oshirishga mas’ul bo‘lganlar. Hududiy boshqaruvda markaziy hokimiyat bilan mahalliy siyosiy kuchlar o‘rtasidagi munosabatlar muhim rol o‘ynagan. Ayrim hududlarda mahalliy zodagonlar va oldingi siyosiy tuzilmalarning ta’siri saqlanib qolganligi sababli davlat ularning manfaatlarini hisobga olishga majbur bo‘lgan.

Mahalliy hokimiyatning davlat boshqaruvidagi o‘rni ikki tomonlama xususiyatga ega edi. Bir tomondan, mahalliy hokimlar markaziy hukumatga hududlarni samarali boshqarish, soliqlarni yig‘ish va tartibni saqlashda yordam berganlar. Ikkinchi tomondan, hududiy resurslarni nazorat qilish mahalliy rahbarlarning mustaqil siyosiy kuchga aylanishi uchun sharoit yaratgan. Markaziy hokimiyat kuchli bo‘lgan davrlarda mahalliy hokimlar sultonning topshiriqlarini bajarishga ko‘proq moyil bo‘lganlar. Siyosiy beqarorlik kuchaygan paytlarda esa ayrim hududlarda mustaqillikka intilish yoki markaziy hokimiyatga bo‘ysunmaslik holatlari yuzaga kelishi mumkin edi. G‘aznaviylar davlatining iqtisodiy va siyosiy hayotida shaharlar muhim o‘rin egallagan. G‘azna, Hirot, Nishopur va boshqa yirik markazlar savdo, hunarmandchilik, ma’muriy boshqaruv va madaniy hayotning tayanchlari hisoblangan. Shaharlar orqali davlat daromadlari shakllangan, savdo aloqalari rivojlangan va saroy ehtiyojlari ta’minlangan. Yirik shaharlarni nazorat qilish siyosiy hokimiyat uchun strategik ahamiyatga ega edi, chunki ularning iqtisodiy salohiyati davlatning harbiy va ma’muriy imkoniyatlarini belgilab bergan. Shu sababli shaharlar ustidan nazoratni saqlash G‘aznaviylar siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan.

G‘aznaviylar davlati tarixida diniy-siyosiy qonuniylik ham muhim rol o‘ynagan. Islomiy siyosiy an’analar hukmdor hokimiyatini asoslash va uning musulmon dunyosidagi mavqeini mustahkamlashda qo‘llanilgan. Abbosiy xalifaligi bilan munosabatlar, hukmdor unvonlari va diniy homiylik siyosati sulton hokimiyatining nufuzini oshirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, davlatning amaliy boshqaruvi harbiy kuch, moliyaviy resurslar va ma’muriy idoralar faoliyatiga tayangan. Demak, G‘aznaviylar siyosiy tizimida diniy qonuniylik bilan amaliy davlat boshqaruvi bir-birini to‘ldirgan.[6]

G‘aznaviylar davlati siyosiy va madaniy hayotining yana bir muhim jihati forsiy yozma madaniyat va saroy adabiyotining rivojlanishidir. Saroyda shoirlar, tarixchilar va olimlar faoliyat yuritgan, forsiy adabiyotning yuksalishi uchun sharoit yaratilgan. Bunday madaniy siyosat sultonning siyosiy obro‘sini oshirish, saroy nufuzini mustahkamlash va davlatning ma’naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qilgan. Abu Rayhon Beruniy, Unsuriy va Farruxiy kabi ijodkorlar hamda olimlar bilan bog‘liq tarixiy muhit G‘aznaviylar davrining ilmiy va madaniy salohiyatini namoyon etadi. Madaniy homiylikni davlat boshqaruvidan ajratib bo‘lmaydi, chunki u hukmdorning siyosiy mavqei va saroyning ijtimoiy nufuziga ham ta’sir ko‘rsatgan.

G‘aznaviylar davlatining siyosiy taraqqiyotida Sulton Mahmuddan keyingi davr ham muhim ahamiyatga ega. Mas’ud I hukmronligi davrida davlatning g‘arbiy va shimoliy hududlarida siyosiy raqobat kuchaydi. Xuroson va unga tutash mintaqalarda Saljuqiylarning ta’siri ortib bordi. 1040-yildagi Dandanaqon jangida G‘aznaviylarning mag‘lubiyatga uchrashi davlatning Xurosondagi mavqeini keskin zaiflashtirdi. Ushbu mag‘lubiyat faqat harbiy muvaffaqiyatsizlik emas, balki hududiy nazorat, iqtisodiy resurslar va siyosiy ta’sir doirasining qisqarishiga olib kelgan muhim burilish bo‘ldi.

Dandanaqon jangidan keyin G‘aznaviylar davlatining siyosiy markazi asosan G‘azna va Shimoliy Hindiston bilan bog‘liq hududlarga tayana boshladi. Keyingi hukmdorlar

[6] . Bosworth, C. E. *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay: The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040–1186*. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977.

davlatning mavjud hududlarini saqlab qolishga, ichki boshqaruvni davom ettirishga va mintaqaviy raqiblar bilan muvozanatni saqlashga intildilar. G‘aznaviylar sulolasi 1186-yilgacha mavjud bo‘lib, uning siyosiy tarixi davomida markaziy hokimiyatning kuchayishi va zaiflashishi, harbiy resurslardan foydalanish va hududiy boshqaruvning o‘zgarishi kabi jarayonlar kuzatildi. Bu tarixiy tajriba davlatning uzoq muddatli barqarorligi uchun harbiy muvaffaqiyatlarning o‘zi yetarli emasligini ko‘rsatadi. G‘aznaviylar davlatining harbiy-ma’muriy boshqaruvini o‘rganishda tarixiy manbalarning ahamiyati katta. Abu Fazl Bayhaqiyning “Tarixi Mas’udiy” asari XI asr G‘aznaviylar siyosiy hayoti, saroy munosabatlari, davlat amaldorlari va harbiy voqealar haqida qimmatli ma’lumotlarni saqlagan. Bayhaqiy davlat xizmatida faoliyat yuritgani sababli uning asarida saroy boshqaruvi va siyosiy qarorlar qabul qilinishi bilan bog‘liq ko‘plab tafsilotlar uchraydi. Biroq har qanday tarixiy manba singari, ushbu asarni ham muallifning qarashlari, voqealarga munosabati va yozilgan davr xususiyatlarini hisobga olgan holda tahlil qilish lozim.[7] G‘aznaviylar tarixini yoritishda Clifford Edmund Bosworthning tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga ega. Uning “The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040” asari sulolaning dastlabki taraqqiyoti, siyosiy tuzilishi, harbiy tashkiloti va davlatning hududiy kengayishini o‘rganishda muhim ilmiy tadqiqot hisoblanadi. Bosworthning G‘aznaviylar harbiy tashkilotiga bag‘ishlangan maqolasi esa qo‘shin tuzilishi va harbiy boshqaruv masalalarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni qiyoslash orqali G‘aznaviylar davlati boshqaruvining xususiyatlari va siyosiy rivojlanish qonuniyatlarini yanada aniqroq tushunish mumkin. Umuman olganda, G‘aznaviylar davlatida harbiy-ma’muriy boshqaruv va siyosiy hokimiyatning mustahkamlanishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar natijasida yuzaga kelgan. Sulton hokimiyati harbiy kuch, saroy amaldorlari, moliyaviy resurslar va hududiy boshqaruv tizimi yordamida amalga oshirilgan. Vazirlik va devonlar davlatning kundalik faoliyatini tashkil etgan, harbiy qo‘shin esa siyosiy hokimiyatni himoya qilish va hududiy kengayishni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. Mahalliy hokimlar davlatning turli

[7] Bosworth, C. E. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963.

hududlarida markaziy siyosatni amalga oshirgan bo‘lsalar-da, ularning mustaqil manfaatlari ayrim hollarda markaziy hokimiyat uchun muammolarni yuzaga keltirgan.[8]

G‘aznaviylar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlatning siyosiy qudrati faqat kuchli qo‘shin yoki faol hukmdor bilan belgilanmaydi. Ma’muriy idoralarning samarali faoliyati, davlat daromadlarining barqarorligi, mansabdorlar o‘rtasidagi hamkorlik va hududiy boshqaruvning izchil tashkil etilishi ham muhim ahamiyatga ega. Harbiy muvaffaqiyatlar davlat hududini kengaytirishi mumkin, biroq zabt etilgan hududlarda mustahkam boshqaruv o‘rnatilmasa, bunday kengayish uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlay olmaydi. Shu jihatdan G‘aznaviylar davlati tarixi o‘rta asr davlatchiligi taraqqiyotini o‘rganishda muhim ilmiy tajriba hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, G‘aznaviylar davlatida sulton hokimiyatining mustahkamlanishi, harbiy tashkilotning rivojlanishi, vazirlik va devonlar faoliyati hamda hududiy boshqaruvning takomillashuvi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Davlatning yuksalishi turkiy harbiy an’analar va fors-islomiy ma’muriy tajribaning uyg‘unlashuvi bilan kechgan. Shu bilan birga, sulolaviy nizolar, harbiy resurslarni saqlash muammolari va mintaqaviy raqobat davlatning siyosiy taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan. G‘aznaviylar tarixini ilmiy asosda o‘rganish O‘rta Osiyo va unga tutash hududlarda davlat boshqaruvi institutlarining shakllanishi, harbiy hokimiyatning siyosiy tizimdagi o‘rni hamda markazlashgan davlatning barqarorlik omillarini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bosworth, C. E. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994–1040.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963.

2. Bosworth, C. E. *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay: The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040–1186.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977.

[8] . Bosworth, C. E. *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay: The Dynasty in Afghanistan and Northern India, 1040–1186.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1977.

3. Bosworth, C. E. “Ghaznavid Military Organisation.” *Der Islam.* — 1960. — Vol. 36. — P. 37–77.

4. Bosworth, C. E. “The Imperial Policy of the Early Ghaznawids.” *Islamic Studies.* — 1962. — Vol. 1, No. 3. — P. 49–82.

5. Bosworth, C. E. “The Early Ghaznavids.” In: *The Cambridge History of Iran.* Vol. 4. — Cambridge: Cambridge University Press, 1975. — P. 162–197.

6. Bayhaqiy, Abu Fazl. *Tarixi Mas’udiy.* G‘aznaviylar davri siyosiy hayoti va saroy boshqaruviga oid tarixiy manba.

7. Barthold, W. *Turkestan Down to the Mongol Invasion.* 3rd ed. — London: Luzac & Co., 1968.

8. Bosworth, C. E. *The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook.* — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967.

9. Frye, R. N. (ed.). *The Cambridge History of Iran. Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

10. Bosworth, C. E. “Ghaznavids.” *Encyclopaedia Iranica.* — Elektron ilmiy